

Шарофитдин Нурмухаммадов

Тошкент амалий фанлар университети
“Тарих ва ижтимоий фанлар” кафедраси
катта ўқитувчиси

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15487191>

ТУРКИСТОН ҲУДУДИДА ШАЙБОНИЙЛАР СУЛОЛАСИ БОШҚАРУВИ ВА ВАЛИАҲЛИК МАСАЛАСИГА ДОИР

Аннотация. Мақолада Мовароуннахр ҳокимияти тепасига шайбонийлар сулоласининг келиши, сулола ўртасида юрт тақсимоти, унинг ҳуқуқий асослари, ҳокимиятнинг авлоддан авлодга ўтиш қоидалари ҳамда валиаҳдлик масалалари таҳлил этилган. Шунингдек, шайбонийлар сулоласининг 100 йиллик ҳукмронлиги давридаги хон хонадони бошқарувининг ўзига хос жиҳатлари ўрганилган.

Калит сўзлар: шайбоний, Шайбонийхон, сулола, бошқарув, Мовароуннахр, ҳудуд, Абулхайрхон, Самарқанд, валиаҳд, хон, “қолға”, тахт, Убайдуллахон, Самарқанд, Бухоро.

XVI асрда Мовароннахрдаги ҳарбий-сиёсий жараёнлар, хусусан, шайбонийларнинг мамлакатни эгаллаш ва марказлашган давлат барпо этиш йўлидаги жараёнларни нисбий равишда қуйидаги 3 даврга бўлиб таҳлил қилиш мумкин: 1) 1500-1510 йиллар – Муҳаммад Шайбонийнинг Мовароуннахр ва Хуросонда марказлашган давлат барпо этиш йўлидаги фаолияти даври; 2) 1512

йилда Убайдуллахоннинг Мовароуннахрни эгаллаш ва бирлаштириш йўлидаги ҳарбий-сиёсий фаолияти; 3) 1552-1598 йилларда Абдуллахоннинг марказлашган давлат барпо этиш йўлидаги фаолияти.

Шайбонийларда мамлакат тахтининг эгалланиш анъаналари тартибини шартли равишда икки босқичга бўлишимиз мумкин:

1. Давлат ташкил топишидан, то XVI асрнинг 40-йилларигача бўлган давр. Бу давр бошқарувининг асосий хусусияти шундаки, давлатдаги олий ҳукмдорлик отадан болага эмас, балки сулоланинг ёши энг улуғ вакилига ўтган.

2. XVI асрнинг 40-йилларидан, то сулола барҳам топишигача бўлган давр (1601 йил). Убайдуллахон вафотидан кейин мамлакатда бошланган сиёсий низо, оилавий тахт талашлар ва бу курашда шайбонийзодаларнинг ҳар бири тахтга даъвогарлик қилиш имкониятларига эга эканликлари тахтнинг отадан болага ўтиш тартибини юзига келтирди. Бу ерда Абдуллахон II нинг ўзидан олдин амакиси Пирмуҳаммад ва отаси Искандар султонларни ёши улуғлиги жаҳатидан тахтга чиқарганини нисбий ҳолат дейишимиз мумкин. Чунки бу жараён битта оила доирасида амалга оширилган. Ваҳоланки, бу даврда Мовароуннахр ва Хуросонда ҳукмронлик қилаётган шайбоний султонлар орасида Пирмуҳаммад ва Искандар султонга нисбатан ёши катта шайбоний султонлар бўлган.

XVI асрнинг биринчи ярмида олий ҳукмдорлар шайбоний султонлар, уруғ ва қабила бошлиқлари томонидан сайлаб қўйилган. Хон томонидан белгиланган ҳар қандай тадбир дастлаб унинг ҳузурига чақирилиб туриладиган кенгашда муҳокама қилинган. Муҳокамага қўйилган тадбир кенгаш аҳли томонидан ёқлангандагина кучга кирган [1: 84].

Шайбонийлар анъанаси бўйича вилоятларни тақсимлаш олий ҳукмдор ваколатигагина тааллуқли бўлиб, у бу тақсимотни амалга оширишда аввало, ўзининг энг яқин одамлари манфаатини юқори қўйган. Чунки, мамлакатнинг тинчлиги, марказий ҳокимиятнинг мустаҳкамлиги маҳаллий ҳокимларнинг ишончлилиги ва содиқлигига боғлиқ бўлган. Муҳаммад Шайбонийхон

томонидан Мовароуннахр ҳудуди эгаллангач (1504 йилга келиб), мамлакат вилоятларини ўз сулоласининг йирик намояндаларига бўлиб берди. Ҳофиз Таниш Бухорийнинг маълумот беришича, йирик ҳудудлар ишончли шайбоний султонларнинг энг зийрак ва тадбиркор, шу билан бирга, сиёсий жараёнларда машҳур бўлган вакилларига берилган. Чунончи, Туркистон Кучкунчи султонга, Тошкент ва Шохрухия унинг укаси Суюнчхожа султонга, Бухоро Шайбонийхоннинг укаси Маҳмуд султонга, Аҳси ва Андижон Жонибек султонга, Самарканд Аҳмад султонга (Шайбонийхоннинг амакиваччалари), Ҳисор ва унга туташ ҳудудлар Ҳамза султон ва унинг укаси Маҳдий султонга, Термиз Саид Муҳаммад султонга берилган [5:57].

Бундай тартибдаги бўлинишнинг эгалик ҳуқуқи ҳудудларнинг кенгайиб бориши, шайбоний султонларнинг айримлари тўсатдан вафот этиши ёки жангда ҳалок бўлиши натижасида ўзгариб борган. Муҳаммад Шайбоний 1510 йил Марв яқинидаги Маҳмудобод мавзеъсидаги жангда ҳалок бўлгач, шайбонийларда икки йил давомида расман олий ҳукмдор бўлмасида, бошқарув амалда Жонибек султон ва Убайдулла султонлар қўлида бўлган. Хусусан, 1512 йил шайбоний султонлар йиғилиб, ёши улуғ ҳарбий йўлбошчи бўлган Жонибек султонга ҳудудларни қайта тақсимлаш вазифаси топширилган (У ёш жиҳатидан Кучкунчи ва Суюнчхожахонлардан кейин учинчи ўринда турса-да, ҳарбий-сиёсий жараёнларда етакчи мавқеъга эга бўлган). Унга кўра, Самарканд ҳудудини Кучкунчи султон ва Шайбонийхоннинг катта ўғли Муҳаммад Темурга, Тошкент вилоятини Суюнчхожа султонга, Бухоро шаҳри ва Қоракўл Убайдулла султонга, Ҳисор ва унга тобеъ ҳудудлар Ҳамза ва Маҳдий султон ўғилларига (1511 йил Бобур қўшинлари билан тўқнашувда Ҳамза ва Маҳдий султонлар ҳалок бўлган) берилган бўлса, Кармана ва Миёнқол вилоятларини ўзи ва фарзандлари учун олиб қолди [2:156].

Ҳарбий юришлар чоғида ҳам вилоят раҳбарлари бўлган шайбоний султонлар ўз қўшинлари билан армиянинг асосий қисмини ташкил этган ва ўнг

қанот, сўл қанот, қалб сингари кўшиннинг асосини ташкил қилган қисмларида жойлашган. Жумладан, 1512 йил ноябр ойида Ғиждувон яқинида Сафавийлар лашкарбошиси Нажми Соний (Ёр Аҳмад Исфаҳоний) билан бўлган жангда шайбоний султонлар кўшин бошқарувида қуйидаги тартибда жойлашганлар: Кўшин марказида (қалб) Убайдулла султон, бурунғорда Муҳаммад Темур ва унинг ўғли Пўлод султон, жавонғорда Абу Саъид султон (Кункунчихоннинг ўғли) ва Жонибек султонлар кўмондонлик қилган [2:140]. Кўшиннинг қалб қисмини асосан, бош кўмондон бошқариб борган. Бундан кўринадики, Муҳаммад Шайбоний ҳалок бўлганидан кейин умумий кўшинга Убайдулла султон кўмондонлик қилган.

Юқорида айтиб ўтилганидек, тахт ворисини белгилашда ҳам маълум тартиблар амал қилган. Муҳаммад Шайбонийхон томонидан Хуросон ерлари эгаллангач, унинг катта ўғли Муҳаммад Темур валиахд деб эълон қилинган ва унга “хон” рутбаси берилган [5:57]. Лекин Муҳаммад Шайбоний вафот этгач, барча шайбоний султонлар кенгашиб, эски тўра ва ясоқ қоидалари бўйича ўша даврдаги ёши энг улуғ шайбоний Кучкунчи ибн Абулхайрхонни (1454-1530 йилларда яшаган) олий ҳукмдор этиб сайлаган [4:306]. Шу даврдан бошлаб Мовароуннаҳрда “хон” билан бир пайтда валиахд ҳам белгиланадиган бўлди. Шайбонийлар давлатида валиахд “қолға” деб аталиб, 1512 йил ёш жиҳатдан хондан кейин иккинчи ўринда турган унинг укаси Суюнчхожа “қолға” сифатида белгиланган. 1525 йил Суюнчхожа султон бевақт вафот этгач, хондан кейинги ёши улуғ султонлардан бири – Кармана ва Миёнқол ҳокими Жонибек султон (машҳур шайбонийлар – Абулхайрхоннинг набираси, Абдуллахон II нинг бобоси) валиахд этиб белгиланди. 1529 йил Жонибек султон вафот этгач, энг катта шахзодалар Кучкунчихоннинг ўғиллари Абу Саъид султон ва Абдуллахон I лар бирин-кетин “қолға” [3:399], ундан кейин эса олий ҳукмдорлик мартабаларига кўтарилган [2:142].

1512 йилга мулк тақсимотига кўра Мовароуннахр кейинчалик Абулхайрхоннинг тўрт ўғли авлодилари томонидан бошқарилди; булар Шох Бўдоғ (Шайбонийхоннинг ўзи, Убайдуллахон, Абдулазизхон, Бурхон султон), Хўжа Муҳаммад султон (Пирмуҳаммадхон, Искандархон, Абдуллахон, Абдулмўминхон), Кўчкунчихон (Абу Саидхон, Абдуллахон I, Абдулатифхон, Жавонмардалихон), Суюнхўжахон (Келди Муҳаммадхон, Наврўз Аҳмадхон) каби султонлар ва уларнинг авлодларидир.

Қуйидаги жадвалда абулхайрийларнинг Мовароуннахрдаги бошқаруви ва марказлашув ҳолати акс этиб, қора ҳарфларда олий ҳукмдорлар номи келтирилган:

Бухоро	Самарқанд	Тошкент
Маҳмуд султон (1501-1505)	Кўчкунчихон ибн Абулхайрхон (1501-1530; 1512 йилдан олий ҳукмдор)	Суюнчхожа ибн Абулхайрхон (1503-1525)
Убайдуллахон ибн Маҳмуд султон (1505-1540; 1533 йилдан олий ҳукмдор)	Абу Саидхон ибн Кўчкунчихон (1530-1533)	Келди Муҳаммад ибн Суюнчхожа (1525-1532)
Абдулазизхон (1540-1550)	Абдулатифхон ибн Кўчкунчихон (1533-1552; 1540 йилдан Абдулазизхон билан қўшхокимликда олий ҳукмдор)	Наврўз Аҳмадхон ибн Суюнчхожа (1532-1556; 1552 йиллар олий ҳукмдор)
Муҳаммадиёр ибн Суюнч Муҳаммад ибн Шайбонийхон (1550-1554)	Абдуллахон (I) ибн Кўчкунчихон 1540 февраль-октябрь)	Дарвеш султон (1556-1579). Бобо султон (1556-1579-1583). Ака-укалар ўртасида ҳокимият талаш даври.
Бурхон султон ибн Муҳаммад Раҳим султон ибн Убайдуллахон (1550-1557). Муҳаммадиёр ва Бурхон султонлар	Наврўз Аҳмадхон ибн Суюнчхожа (1552-1556)	

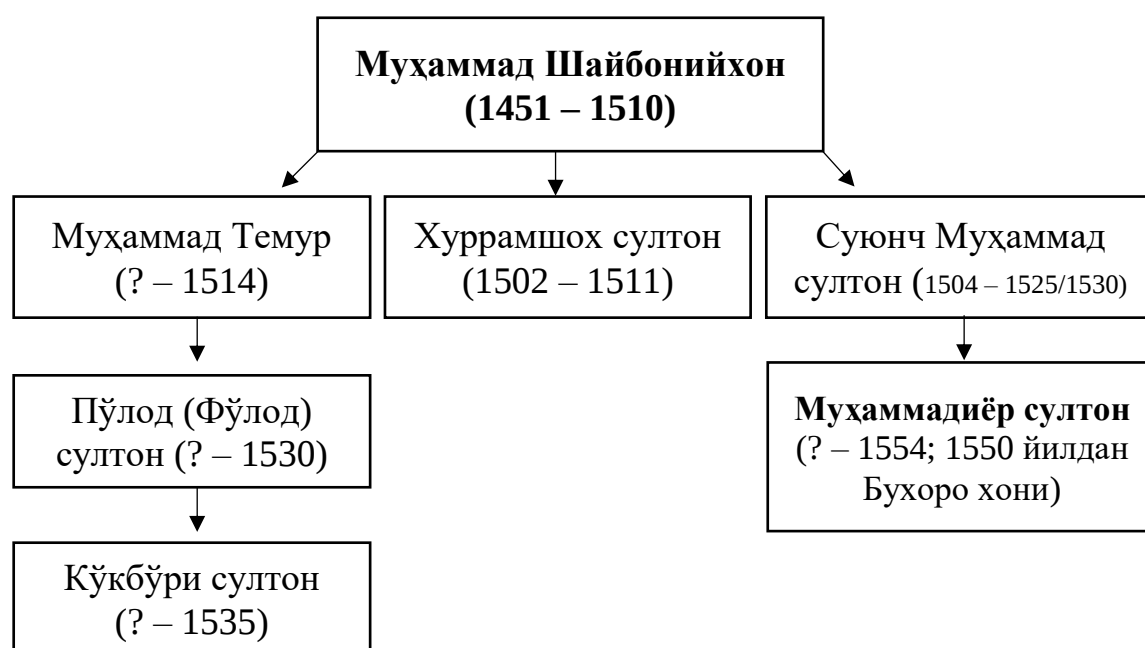
қўшҳокимликда		
	Султон Саид султон ибн Абу Саидхон (1557-1572)	
	Жавонмардалихон ибн Абу Саидхон (1572-1578)	
Абдуллахон ибн Искандархон (Бухоро хонлиги)		
Бухоро 1557 йилда бўйсундирилиб, амакиси Пирмуҳаммадхон га топширилди.	Самарқанд 1578 йил бўйсундирилиб, укаси Ибодулла султон ҳоким этиб тайинланди.	Тошкент 1583 йил бўйсундирилиб, укаси Дўстим султон ҳоким этиб тайинланди.

Мавжуд туркий анъаналарга риоя қилган шайбоний султонлар Шайбонийхон ҳалок бўлгач, унинг фарзандини эмас, балки ёши энг улуғ шахзодани тахтга чиқаришди. Натижада, Шайбонийхон ташкил этган давлатни унинг бевосита авлодлари бошқармади. Шунинг учун ҳам, баъзи манбаларда (“Мусаххир ал-билод”, “Абдулланом”) ва тадқиқотларда (Диккенс, Н.Аллаева) “Абулхайрийлар”, “Мовароуннаҳр Абулхайрийлари” каби номлар билан айтилади. Шу жиҳатдан ҳам, Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган шайбонийлар сулоласи номи Муҳаммад Шайбоний номи билан эмас, Жўчининг ўғли Шайбон номи билан аталади. Бунинг сабаби ҳам Абулхайрхон шахси билан боғлиқ бўлиб, у шайбонийлар сулоласи ва Шайбонийлар давлати ҳукмдори деб қайд этилади.

Абдуллахон I вафотидан кейин мамлакатда маълум муддат қўшҳокимиятчилик юзага келди ва Убайдуллахоннинг ўғли Адбулазиз Бухорода, вафот этган хон – Абдуллахон I нинг укаси Абдулатиф султон Самарқандда ўз ҳукмронлигини ўрнатиб олди. XVI асрнинг 50-йилларидан бошлаб эса сиёсий курашнинг янада кучайиши натижасида, Самарқандда Кучкунчихон авлодлари, Бухорода Убайдуллахон авлодлари, Тошкентда Суюнчхожа султон авлодлари, Кармана ва Миёнқолда Жонибек султон авлодлари мустақил равишда ҳукмронлик қила бошлаган. 1557 йил Абдуллахон II томонидан мамлакат пойтахти Бухоронинг эгалланиши натижасида шайбонийлар давлатининг марказлашуви жараёни қайтадан бошланди.

Сулола ҳукмронлигининг деярли ярми айнан Абдуллахон II фаолияти билан боғлиқдир. 1557-1561 йилларда амакиси Пирмуҳаммадхонни, 1561-1583 йилларда отаси Искандархонларни олий ҳукмдор даражасида бўлишини таъминлаган бўлса, 1583-1598 йилларда ўзи расман “хон” рутбаси асосида мамлакатни бошқарди [6:39].

Муҳаммад Шайбонийхон шажараси:

Шайбонийлар давлатининг бошқарув тизимида сулола бошқарувига оид маълумотларни таҳлил қилиш натижасида қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин: биринчидан, шайбоний султонлар ўзларининг Мовароуннаҳрда бир асрлик ҳукмронлигининг дастлабки ярмида ўзаро ҳамжиҳатлик ва бирдамликда фаолият олиб борганлиги натижасида марказлашган давлат барпо этганлигининг гувоҳи бўламиз; иккинчидан, биз юқоридаги хонлик бошқарувини даврлаштириш усулидан келиб чиқиладиган биринчи босқичда мамлакатда нисбатан барқарорлик таъминланганлиги кузатишимиз мумкин. Бунинг асосий сабабларидан бири маълум қоида ҳамда интизом асосида ёши энг улуг сулола

вакилининг сайлаб қўйилиши натижасида тахт учун талашишнинг келиб чиқмаганлигидир; бу масаланинг иккинчи жиҳати эса, ушбу анъана натижасида давлат асосчиси бўлган Муҳаммад Шайбонийхоннинг бирорта ҳам авлоди олий ҳукмдор сифатида мамлакатни бошқариш имконига эга бўлмаган; тўртинчидан, белгиланган анъанага риоя қилинмасдан тахт учун аканинг укага қарши, ўғилнинг отага қарши ва бошқа қариндошларнинг бир-бирига қарши курашлари ҳамда ҳалокат топишлари натижасида аср охирига келиб давлат марказий ҳокимиятини асраб қоладиган даражага эга бўлган сулола вакили қолмади.

Фойдаланилган ААБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Аҳмедов Б. Кўчманчи ўзбеклар давлати. // Тарихдан сабоқлар. Т., 1994.
2. Муҳамадиёр ибн Араб Қатаған. Мусаххир ал-Билод. // Форс тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи И.Бекжонов, Д.Сангирова. Т.: Янги аср авлоди, 2009.
3. Муҳаммад Ҳайдар мирзо. Тарихи Рашидий. Тошкент: Шарқ, 2010. 399-бет.
4. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. Т.: Янги аср авлоди, 2012.
5. Ҳофиз Таниш Бухорий. Абдулланом. Биринчи китоб. // Форс тилидан С.Мирзаев таржимаси, нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи Б.Аҳмедов. Т., Шарқ, 1999.
6. История Узбекистана (XVI – первая половина XIX в.). Т.: Фан, 2012.

ОБ УПРАВЛЕНИИ ДИНАСТИЕЙ ШЕЙБАНИДОВ НА ТЕРРИТОРИИ ТУРКЕСТАНА И ВОПРОСЕ ПРЕСТОЛОНАСЛЕДИЯ

Аннотация. В статье анализируется приход к власти в Мавераннахре династии Шейбанидов, распределение земель между представителями династии, правовые основы этого распределения, правила передачи власти из поколения в

поколение и вопросы престолонаследия. Также изучены особенности управления ханской династией в период 100-летнего правления Шейбанидов.

Ключевые слова: шейбанид, Шейбани-хан, династия, правление, Мавераннахр, территория, Абулхайр-хан, Самарканд, наследник престола, хан, "калга," трон, Убайдулла-хан, Самарканд, Бухара.

ON THE GOVERNANCE OF THE SHAYBANID DYNASTY IN THE TERRITORY OF TURKESTAN AND THE ISSUE OF SUCCESSION

Abstract. This article analyzes the ascension of the Shaybanid dynasty to power in Transoxiana, the division of land among the dynasty members, its legal foundations, the rules of power transmission from generation to generation, and issues of succession. Additionally, the distinctive aspects of the khan's household management during the 100-year rule of the Shaybanid dynasty are examined.

Keywords: Shaybanid, Muhammad Shaybani Khan, dynasty, governance, Transoxiana, territory, Abu'l-Khayr Khan, Samarkand, heir apparent, khan, "qolga", throne, Ubaydulla Khan, Samarkand, Bukhara.